

Predrag
Matvejević
na enem
svojih
pogovorov
s Krležo

O Krleži in pogovorih z njim*

Za Krleževega življenja so izšle štiri izdaje *Pogovorov s Krležo* — leta 1969, 1971, 1974, 1978 — vsakokrat razširjenih in dopolnjenih. Dopolnila za peto izdajo so bila pripravljena poleti leta 1981, še pred krizo, ki je nastopila jeseni tega leta.

O tem, kako je zamišljena ta knjiga in kaj se je z njo hotelo doseči, je tekla beseda v dveh različnih *uvodih* (prvi je izšel v prvi in v nekoliko širši obliki tudi v drugi izdaji; v tretji izdaji je izšel nov uvod). Vendar pa je ostalo še nekaj stvari, o katerih bi rad spregovoril. Najprej bi povzel najpomembnejše dele iz tistega, kar je bilo že povedano: s kakšnim namenom so ti pogovori tekli in bili zapisani, in kako so (to je manj znano) sploh nastali.

Prva izdaja *Pogovorov s Krležo* se je začela z evokativno La Rochefoucauldovo maksimo: »Nič ne zmanjšuje našega zadovoljstva s samim sabo toliko kot spoznanje, da v določenem trenutku zanikamo to, kar smo v nekem drugem trenutku zagovarjali«. V tem pogledu je bil Krležev položaj dober: zelo majhen del tistega, kar je zagovarjal, je moral potem zanikovati. Njegove spremembe stališč so izvirale iz odnosa do vsega, kar se je okoli njega spreminjalo; sama stališča — ideje, pojmovanja, pogledi — so bili sicer zelo stanovitni. Od *Plamena* do *Podravskega motiva*, od *Antibarbarusa* do *Ljub-*

* Prevedeno iz neobjavljenega rokopisa.

ljanskega referata, od *davnih dni* do današnjih (naših) dilem imajo Krleževe opredelitve svojo notranjo logiko in doslednost, kar sta bili redki lastnosti v času, ko je kompas evropske inteligence zapisoval čudna, včasih neodpustljiva odstopanja.

V prvi izdaji »pogovorov« sem hkrati s tem skušal predočiti »odprtost Krleževega dela v problemskem in strukturalnem smislu«. Iskal sem pomene njegovih opredelitev, tako političnih kot umetniških: po njegovem mnenju angažmaja v politiki in angažmaja v umetnosti ni mogoče speljati enega iz drugega, pa naj bosta med sabo še tako povezana in naj se še tako približujeta drug drugemu. Namesto neposrednih in enopomenskih odgovorov na vprašanja časa je Krleža tako vprašanja kot odgovore izrekal z značilnimi antinomijami. To, čemur so včasih rekli *krležijanstvo*, ni ne šola ne smer, ampak predvsem kritično delo in metoda, ni zbiranje (takšna zbiranja so bila nevarna ali sumljiva), ampak mobilizacija. O tem sem govoril v razširjenem uvodu druge izdaje.

Treba je bilo pokazati in označiti določene alternative pisatelja (in ideologa) v položaju, v katerem so zmagali ideali in ideje (bolj ideje kot ideali), ki se je zanje bojeval in ki se jih ni hotel odreči: kako biti nekonformist v odnosu do oblik, ki jih je sam terjal, določal ali sprejemal? Bolj kot od kogarkoli drugega so prav od Krleže pričakovali, da bo pojasnil takšna vprašanja in ponudil odgovore nanja. Skušal sem ga napeljati na to, vendar mi je v tej nameri le deloma uspelo.

Njegov javni molk je bil včasih zelo zgovoren, vendar ne tudi zadosten. Pisatelji mlajših generacij (pa ne samo pisatelji in ne samo mlajši) so mu že v petdesetih letih, še posebej pa pozneje, očitali, da je svojo kritičnost iz medvojnega obdobja usmeril samo v preteklost. (Takšne zamere sicer niso upoštevale občutljivosti njegovega osebnega položaja takoj po vojni, glede na *spor na levici*, nesodelovanje v NOB ipd.). Sicer pa se ta vprašanja vključujejo v dosti širši, mednarodni kontekst: iskanje nove, kritične in nekonformistične kulture v socializmu ali v boju za socializem in mesto književnosti in pisatelja v tem iskanju.

Prva poglavja *Pogovorov s Krležo* se venomer soočajo z alternativami, ki iz vsega tega izhajajo. Uvod v tretjo izdajo je razvil nekatere ideje, ki so bolj v zvezi s posebnostmi Krleževega dela, se pravi s posebnim odnosom med njegovim opusom in posameznimi deli, med njegovim delom in dejavnostjo i. pd. Pri različnih pisateljih so implikacije takšnega odnosa bolj ali manj značilne in izražene na razne načine. Krleža je voltairovski tip pisatelja. Navedel sem naslednji primer (tako v omenjenem uvodu kot tudi drugod): ko bi bil Voltaire samo pripovednik, samo filozof, samo zgodovinar, samo pesnik, samo publicist ali pamfletist itd., ne bi osemnajstega stoletja nihče imenoval *Voltairovo stoletje*, pa tudi potomstvo ne bi ohranilo o njem podobe, ki jo ima (ostal bi lahko le sem pa tja kak vzorec njegove jasne in duhovite proze, bistre misli, sloga). Ker pa je bil *tako* pripovednik *kot* (povprečen) pesnik, *kot* (slab) dramatik, *kot* (mimogrede) zgodovinar, *kot* (neizviren) filozof, *kot* (duhovit) publicist ali pamfletist, se njegova dela in posamezne dejavnosti prevrednotujejo znotraj opusa samega, se dvigajo kot celota.

Krleža je kljub precejšnji stopnji samostojnosti posameznih del predvsem ustvarjalec velikega in nereduktivnega opusa. Še preden sem sam skušal razviti to misel, je na to prvi opozoril Marko Ristić. Tega ni težko doka-

zati: spomnimo se samo odnosa med *Hrvaškim bogom Marsom* in *Baladami Petrice Kerempuha* ali odnosa med novelami in liriko, med dramami in romani, med teoretičnimi pojmovanji in praktičnimi stališči; avtor *Glembajevih* se ne more ustaviti v okviru scenskega izraza in dopolnjuje dramsko ciklično celoto s prozo o *Glembajevih*; enako velja za *Areteja* in njegov dolgi uvod (daljši od same drame), ki je hkrati neke vrste dramska poetika in biografska izpoved. Ustvarjalec velikanskega opusa venomer razpravlja o vprašanih ustvarjanja. Pisatelj vztrajno išče smisel in »funkcijo« pisanja. Bojeviti književnik se sprašuje o »tendenci v književnosti«.

Medsebojno prepletanje posameznih delov je razvidno na vseh ravneh opusa: motiv te pesmi je stanje določene osebe v romanu ali drami; zapisi iz *Davnih dni* ali *Fragmentov iz dnevnika* dobijo svojo razrešitev v določeni razpravi ali eseju; ukvarjanje s kulturno problematiko se zgosti v uredniškem podvigu *Enciklopedije Jugoslavije*. To pa še ni vse: delo se izpolnjuje — in preverja — z delovanjem.

Ob vsem tem sem v »pogovorih« upošteval tudi Krležovo ustno delo in vpliv, njegovo edinstveno konverzacijo, o kateri je svoja pričevanja ohranilo več sogovornikov: pri tem pisatelju je odnos med govorom in pisanjem tako povezan in neposreden, kot si je le mogoče zamišljati. (Del novih *Pogovorov s Krležo* prav gotovo priča tudi o tem.)

* * *

Kako so nastali *Pogovori s Krležo*? Zelo pogosto so mi zastavili to vprašanje.

Nastali so skoraj po naključju. Leta 1967 sem začel sodelovati v kulturni (t. j. književni) rubriki pariškega *Le Monda*. Krleža je redno prebiral ta časopis. Sredi leta 1968 sem ob Krleževi petinsedemdesetletnici napisal krajši esej z naslovom *Miroslav Krleža — un classique vivant* (*Le Monde*, 11. V. 1968). Nekaj dni po izidu tega eseja me je na filozofski fakulteti (kjer sem bil asistent na oddelku za francosko književnost) pričakalo sporočilo — prinesel ga je Krležev prevajalec in prijatelj Antun Polanšćak, profesor francoske književnosti — naj se javim Krleži, ker me želi spoznati. Bil sem presenečen in zbezan. Še zmerom sem nekako šolsko gledal na »klasike«, posebej na Krležo, »našega velikana«, kot se je govorilo. Vseeno sem šel k njemu v Leksikografski zavod. Ko sem se javil njegovi takratni tajnici (Lidiji Juzbašić), je že vedela, za kaj gre, in me popeljala v Krležev kabinet z veliko delovno mizo in orjaško omaro z globokim lesorezom. Tu se je vse začelo.

Krleža je pred nekaj leti prebral v Forumu moj cikel esejev o francoskem *novem romanu*; in ob tej priložnosti mi je dejal, da je bil prvi dober (To je povedal z nasmeškom) in je zato sam priporočil, naj se ta cikel nadaljuje v reviji, vendar vsa naslednja nadaljevanja niso bila takšna kot prvo. »Sploh niso bila dosti vredna,« sem dodal. Bil sem razpet med informacijo o *novem romanu* (pred občinstvom, ki ga še ni moglo brati) in kritično interpretacijo, to pa je prelomilo diskurz eseja. Krleža se mi je zahvalil za članek v *Le Mondu* in me povabil, naj spet pridem.

Tako sem začel prihajati k njemu, najprej v Leksikografski zavod, potem pa vse pogosteje tudi domov, na Gvozd 23. Kmalu zatem me je uredništvo *Le Monda* zaprosilo, naj zanje pripravim pogovor s Krležo. Sporočil sem mu to prošnjo. Brez premisleka je zavrnil: nikoli ni dajal intervjujev, če

pa se je kdaj kaj podobnega le zgodilo, je bilo to v zvezi z *Enciklopedijo*, kajti kot njen »pobudnik in direktor je dolžan kdaj pa kdaj položiti račune tako imenovani javnosti o rezultatih svojega dela — in to je vse«.

Vendarle pa sva se pogovarjala o raznih temah, ki bi lahko prišle v poštev za nastop v *Le Mondu* ali v kakem drugem podobnem glasilu. Skušal sem najti primerna vprašanja (izvajal sem jih večinoma iz Krleževih del), Krleža pa je z nenavadno zgovornostjo odgovarjal nanja. To je bilo nekje konec leta 1968. Rekel sem, da imam vse, kar sem potreboval, in da mu bom naslednje dni prinesel *pogovor*, lepo natipkan na pisalnem stroju. »Da vidimo.«

Naslednjega dne sem prinesel tekst. »Saj vi ste pošast,« je rekel, medtem ko ga je bral. Z velikim spominskim naporom (ki mi je povzročil migreno) sem uspel zabeležiti del najinega pogovora tako rekoč dobesedno. »Te neumnosti ne pripisujte meni, tega vseeno nisem rekel,« je nekajkrat dodal zelo blago in skoraj kot sokrivec. Potem sem najboljše dele teksta prevedel v francoščino. Krleža je pregledal prevod (zelo dobro je znal francosko, zadnja leta je bral dosti več v francoščini kot v nemščini; drugi jeziki so ga utrujali, pa tudi slabše jih je poznal). Dal je nekaj pripomb, ki sem jih sprejel. Tekst sem poslal v Pariz. Izšel je v *Le Mondu*, na zelo vidnem mestu, v književnem dodatku ob novem letu 1969 (28. XII. 1968). Dobili smo veliko pisem, javilo se je nekaj uredništev s prošnjo, da bi tudi ona lahko intervjujala Krležo, pa tudi založniki so se zganili.

Potem sva objavila še nekaj večjih celot, eno v štirinajstdnevniku *Mauricea Nadeauja La Quinzaine littéraire* (16. VI. 1969), drugo nekoliko pozneje v *Le Figaru littéraire* (24. II. 1970). Založniška hiša Calmann-Lévy se je odločila, da izda *Hrvaškega boga Marsa*, Seuil pa je našel »izgubljeni prevod« rokopisa *Na robu pameti* itd.

Že pri prvem pogovoru se je postavilo vprašanje, kako bova z našim tiskom, ki mu ne more nihče preprečiti, da bi prenesel, se pravi prevedel iz francoščine vse, kar zunaj izide. Krleža je samo odmahnil z roko: »Pustite jih, naj delajo, kar hočejo.« Ali ni boljše, da jim damo izvirnik, sem vztrajal, kakor pa da delajo »iz čorbine čorbe čorbo«.

Tako sva dala nekaj pogovorov (izvirnikov) *Vjesniku*, *Politiki*, *Oslobodjenju*, *Borbi* in še nekaterim časopisom. Manjši ali večji deli so izšli tudi v Nemčiji, Danski, Češkoslovaški (v *Listih*), Romuniji, Madžarski, Avstriji itd. Končno sem predlagal Krleži, da iz vsega tega narediva knjigo: po svetu je veliko takšnih knjig — spomnil sem ga na zbrane Sartrove intervjuje — pri nas pa ni bilo nobene, v kateri bi bili zbrani pogovori s kakšno osebnostjo s književnega področja. Brez težav sem prepričal uredništvo zagrebškega *Naprijeda*, da sprejme knjigo, vendar pa je Krleža sam omahoval. Poskušal je omajati tudi mene: »Le koga to zanima. Le kdo bo to bral. Pustite te neumnosti pri miru.« Na koncu je vendarle pristal.

Delo s *Pogovori* je vzelo veliko časa (to je mogoče razbrati iz ohranjenih rokopisov, se pravi iz njihovih faksimilov). Krleža je stalno »prinašal v torbi« nove odgovore na moja vprašanja ali pa dele teksta, na katere je bilo šele treba poiskati vprašanja (»O inflaciji besed«, »O zgodovini« ipd.), del mojih vprašanj je zavrnil, nekatera od njih razširil ali preoblikoval. Tudi sam sem skušal (že od začetka) sugerirati nekatere ideje, posebej še, kadar ni bil razpoložen za pogovor, pa ta ni in ni hotel steči. Predlagal sem mu, da iz njegovih del izpeljem smisel nekaterih možnih odgovorov, definiram pomene posameznih stališč ali pojmovanj. Tako je sprejel stavke: »Če

hoče pisatelj pošteno opravljati svoj poklic, mora imeti možnost, da je disident in celo defetist« itd. (kolikor mi je znano, ni Krleža pred tem v svojih tekstih nikoli uporabil neologizma »disident«); ali pa: »Negacija je njegova (pisateljeva) familiarna oblika sprejemanja stvarnosti«, »Pisatelj je zapravljivi sin«, »Država se je pokazala kot slab mecen« ipd. Dosti manj je teh mojih »izpeljanih odgovorov« ali dopolnil odgovorom kot pa njegovih intervencij in preoblikovanih vprašanj. V celoti knjige pa je tako prvo kot drugo zanemarljivo.

Seveda je Krleža celo knjigo avtoriziral, potem ko sem jo dneve in dneve dokončno oblikoval — tako vprašanja kot odgovore. Pri delu mi ni ravno vlival poguma: »To vam ne bo šlo na tržišču. Boste videli. Propadlo bo.«

Prva izdaja je izšla konec leta 1969 in bila zelo hitro razprodana. Objavila sva drugo izdajo (1971), razširjeno z dvema novima poglavjema, potem pa še tretjo, prav tako dopolnjeno, ki je izšla v žepni knjigi in večji nakladi (izd. Ideje, Beograd 1974). Izšla je tudi četrta izdaja (Liber, Zagreb 1978) z izborom fotografij in karikatur. V pripravah na peto izdajo (1980—1981) sva začela uporabljati magnetofon (trakove sem shranil za Vseučiliščno nacionalno knjižnico v Zagrebu).

Usoda knjige je hotela, da — kot kaže — nobeno drugo Krležovo delo ni doživelo štiri, pet izdaj v tako kratkem času. Sestavljalec je imel pri tem delu skromno vlogo. Vprašanja sem iskal predvsem v Krleževem delu. Želel sem si, da bi se branje Krleže osvobodilo nekakšnega šolskega, glem-bajevskega kompleksa, pri tem pa se na novo odpre in približa mlajšim bralcem, da postanejo pristopi do njegovega dela sodobnejši. Številni odzivi na knjigo so me podprli pri tem namenu, čeprav so skoraj po pravilu bolj hvalili kot pa tudi razumeli ta poskus.

Iz različnih razlogov nisva uporabila precejšnjega dela gradiva. Poleg tega so ostali številni, natančni zapiski o vsem, o čemer sva se pogovarjala, morda nekaj sto strani: teh pogovorov še nekaj časa ne nameravam objaviti; indiskretnost tistih, ki nastopajo s Krleževimi sodbami o ljudeh in delih na osnovi ne vem kakšnih srečanj z njim — sodbe, ki jih sam ni hotel javno razkriti za svojega življenja — bo morda odmikala vse dlje datum objave teh mojih zapiskov.

Pri delu ob *Pogovorih* se je nujno uveljavil odnos vzajemnosti — do neke mere tudi vzajemne kritičnosti, toliko, kolikor je bilo mogoče glede na Krležovo preobčutljivost in individualizem — tako da mi je bila vse do konca prihranjena neke vrste ostrina ali posmeh, ki so jo morali nekateri, sodelavci ali sogovorniki, v stiku s Krležo prenašati, in to večasih zelo težko. (To ni bila aroganca ali podcenjevanje drugih, ampak preprosto njegova potreba, da kritizira, se posmehuje, napada, naskakuje . . .)

Domnevam, da je tudi moja zadržanost pripeljala do tega, da mi je Krleža prihranil podoben odnos in me nekako vendarle sprejel kot sodelavca ali sogovornika pri tem delu (bolj kot sodelavca kakor sogovornika — to je treba priznati). Videl je, da je edino tako mogoče opravljati to delo. Jaz pa sem se že od začetka trudil in uvajal nekatere opazne geste izločanja in vključevanja, ki jih je Krleža seveda občutil in tako izbiral sprejemljiv ton. Sicer drugače ni bil — razen v izjemnih priložnostih — človek dialoga (kar dokazuje tudi del njegovega gledališča), čeprav je znal poslušati ljudi in izjemno pomnil vse, kar mu je kdo rekel.

Ko sva pripravljala *Pogovore*, je bilo med pogovori veliko zastojev in presledkov. Včasih se nisva videla tudi po mesec, dva ali še več. Po tem je po navadi spet prišlo do »idile«, do skupnih kosil, sprehodov ali sestankov na Gvozdu — vse do nove ohladitve. Krleža mi je očital, da sem v polemikah precej »nervozen«, da bom »izgubil živce«, da me bo to delo drago stalo. Ali ne bi bilo bolje — tako je včasih govoril in me dražil — ko bi pisal knjige in eseje o Franciji, podobne tistim, ki sem jih tam že objavil, kajti »o teh stvareh tu lahko pišejo tudi drugi; saj se tu tako ali tako ne da narediti nič posebnega«. Ko je na samem začetku afere okrog Kiševe *Grobnice za Borisa Davidoviča* prebral moj polemični nastop proti osebnostim, ki so bile v vse to vpletene, me je poklical po telefonu (to se je zgodilo samo dvakrat ali trikrat v vsem času najinih pogovorov), da bi me ustavil: »Tu ne morete ničesar storiti, oni so močnejši«. Precej grobo mi je rekel, da sem trdoglav, da se skrivam za njegovim hrbtom: »Vsi mislijo, da jaz stojim za vami, vendar ni tako«, itd.

Nisem ga poslušal. Ko so pozneje izšli *Ti mlini na veter* (Te vjetrenjače), mi je napisal nekaj lepih besed, kar sicer ni bila njegova navada. Niti ob eni priložnosti — bilo pa jih je precej, in to težkih, kamor so me pripeljale posamezne polemike — se nisem skliceval nanj. V moji bibliografiji je zelo malo enot o Krleži. Le redko sem sodeloval na raznih simpozijih, ki so mu bili posvečeni; nisem pisal »referatov« zanje; nehali so me celo vabiti na takšne shode.

Kljub vsemu temu pa ne bi bil mogel objaviti nekaterih svojih tekstov, ko ne bi veljala domneva, da za mano morda vseeno stoji Miroslav Krleža, in to ravno zaradi knjige *Pogovori s Krležo*. (Brez te zmotne domneve ne bi bil najbrž mogel objaviti v *Mlinih na veter* leta 1977 npr. govora študentom, ki je bil leta 1968 v Razlogu prepovedan s sodnim odlokom.) Vendar se ne čutim krivega za takšne nesporazume, ki so bili še najmanj odvisni od mene. Sicer pa sem prepričan, da to ni preveč škodilo Krleževemu ugledu.

Veliko se je bilo mogoče naučiti od Krleže, in to v vsakem pogledu. Zdaj se mi zdi, da tega nisem dovolj izkoristil. Trudil sem se, kolikor sem le mogel, da ne bi oponašal njegovih postopkov, še posebej sloga, in sem se raje odločal za Voltairov način pisanja: za jasnost, preglednost, odsotnost baroka. Videl sem, kakšna je usoda Krleževih adeptov in oponašalcev. Osebnosti, kakor je on, puščajo za sabo na manjšem ali večjem delu svoje poti pravo opustošenje. Krležo — vsaj del njegovega opusa — bodo morali negirati tisti, ki prihajajo, saj ga bodo lahko edinole tako sprejeli: saj je tudi sam najbolj cenil spomenike, ki so bili »vsaj dvakrat porušeni«.

Kolikokrat sem ga gledal, kako postavlja stvari pod vprašaj, še posebej v trenutkih, kadar ga je zgrabil njegov demon: kadar v negaciji pride do konca, se nenadoma ustavi pri tistem, kar je videti najbolj razumno, včasih še preveč razumno za pisatelja, kakršen je prav sam. Ob vsaki tezi, svoji ali tuji, vidi — in tudi takoj navede — antitezo ali več antitez. To, kar je — sam ali kdo drug — včeraj zagovarjal, je pripravljen danes spodbijati ali vsaj najti kakšen argument, s katerim je temu mogoče oporekati. Včasih je navedel sodbo, ki jo je o kakšni osebi ali delu izrekel pred letom dni (seveda jo je omenil kot svojo): in dogajalo se je, da jo je v celoti spodbil z novo, nič manj prepričljivo.

Nikoli nisem srečal človeka s takšnim spominom: ne mehničnim, pa tudi z mehničnim, afektivnim in intelektualnim hkrati, sposobnim, da na-

šteje in primerja najrazličnejše podatke, jih kombinira ali postavlja druge nasproti drugim. Takšen spomin je služil njegovi posebni zgovornosti, ki sem jo že omenil, vendar je stala ta zgovornost nad spominom: podatki, ki jih je navajal, se sami od sebe artikulirajo, stopajo v nekakšen red, ki je bil, kot se zdi, že vnaprej določen zanje, postanejo — esej. (Šele ko sem posnel nekaj pogovorov na magnetofon, sem opazil, da vseeno obstajajo določene razlike med Krležovo govorno sintakso in njegovim pisanjem; do tedaj sem mislil, da povsem enako govori in piše.)

Zaradi vsega tega se s Krležo ni bilo lahko pogovarjati, še zlasti v dneh, ko je bil mračen, »sam sebi nadležen« (to so njegove besede), razdražljiv, včasih resnično »nemogoč«. Vendar pa je bil do mnogih reči, ki so druge motile in jim načenjale živce, bolj ali manj indiferenten ali celo »popolnoma resigniran«. Vedel je, da ga hrvaški malomeščani nimajo za »dobrega Hrvata«, pa tudi to, da ga del velikosrbske čaršije ne prenaša zaradi hrvaštva: »Ko bi prvi upoštevali, kako zelo drugi ne marajo Krleže, bi ga sami morda manj sovražili«.

Tudi v partiji je še dolgo po vojni obstajal nekakšen dvojni govor o Krleži, kar mu je bilo seveda znano: na zunaj se je v glavnem lepo govorilo o njem kot o tovarišu, medtem ko mu znotraj partije del starejših članov kljub očitni Titovi naklonjenosti ni mogel oprostiti niti *spora na levici* niti — in to še posebej — vojnega obdobja, ki ga je preživel v Zagrebu («ni bil v partizanih»). Spominjam se, kako je pred nekaj leti v Tržiču začel pisati avtobiografski esej z naslovom *Kako je tovariš ostal živ*, ki pa je, kot kaže, ostal nedokončan (ne vem, kolikšen del tega rokopisa je ohranjen).

Kljub vsem pohvalam in priznanjem, s katerimi so ga leta in leta zasipali kot le malo koga, se je pogosto pritoževal, da nikomur nič ne pomeni, da še tistega, kar pove ali kar bi lahko povedal, nihče ne posluša in nikogar resnično ne zanima. »Vse to smo že povedali« — s temi besedami je večkrat pretrgal moje lamentacije.

Bil je preobčutljiv do vsake, tudi do najblažje kritike, ki je zadevala njegovo delo. Ob neki priložnosti sem mu prinesel recenziji, ki so ju v neki italijanski založniški hiši napisali o dveh njegovih knjigah (nista bili negativni, vendar tudi ne docela pozitivni): »Odnosite to, ne maram gledati«. Ko sem mu razložil svoje razumevanje odnosa med njegovimi deli in opusom (še posebej, ko sem to idejo razvil v tretji izdaji *Pogovorov*), je bil razočaran: zdelo se mu je, da se tako zmanjšuje pomen vsakega njegovega posameznega dela.

Iz mojih (moram priznati: previdnih) razlag je lahko sklepal, kateri njegovi teksti so mi bolj in kateri manj pri srcu. Lirike npr. nisem nikoli imel za boljši del njegovega dela. *Balade* že, vendar ne tistih daljših, ki so se mi zdele besedno prenatrpane ali preveč narativne. Hrvaška književnost dvajsetega stoletja pozna boljše pesnike od njega (Ujević, A. B. Šimić idr.). Krleža je res naš največji dramatik, vendar pa nimamo velikega evropskega dramskega pisca (v svojem stoletju bi bil to morda Držić; potem so tu še Cankar, Nušić, celo Sterija, vendar so to v glavnem le predvsem domači pisci). Krleža je avtor izrednih novel, vendar pa niso vse enako uspele in malo jih je popolnih. V *Vrnitvi Filipa Latinovicza*, *Na robu pameti* ali *Banquetu v Blitvi* so izvrstni deli — še posebej v *Latinoviczu*, s sugestivno atmosfero in napovedjo eksistencialnih tem — vendar se nobeden od teh romanov, če jih jemljemo posamič, ne more meriti z mojstrstvom Andrićevih dveh

umetnin, mogoče pa niti s *Selitvami* Crnjanskega; v *Zastavah* me je motilo pomanjkanje romaneskne ekonomije: sprejemal sem jih bolj kot intelektualne spomine velikega človeka kakor pa kot roman. Krleževi politični eseji — npr. *10 krvavih let* — so najboljši, kar jih poznam v evropski (politični) literaturi: ljudje, ki so bolj seznanjeni s politiko kot s samo literaturo, so o Krleži sodili prav po teh delih in bili prav zato bolj ali manj enostranski. Pri Krleži je precej nepopolnih ali šibkejših posameznosti — opisov, dialogov, stavkov — tako kot na velikih poslopih ostajajo številni nedodelani detajli ali pa je ponekod mogoče prepoznati grobost materiala. Genialne zamisli niso zmerom razrešene ali dokončane.

Kljub vsemu temu je Krležev opus impozanten, silovit, presenetljiv. V njem so »partije« (to besedo je pogosto uporabljal), ki jih je bil v našem jeziku zmožen napisati edinole on in kažejo na pisatelja največjih razsežnosti, tako naših kot svetovnih: deli *Izleta v Rusiji*, tiste čudežne vedute daljnega severa ali velikonočne Moskve (kako šibak je v primeri z njim André Gide), umetniški užitek v novelah iz *1001 smrti*, geometrijski eksercirji v *Hrvaškem bogu Marsu*, nekatere *Balade*, očarljivi fragmenti iz *Otroštva v Agramu* (boljši kot v Tolstojevih opisih otroštva), deli romanov, ki sem jih že omenil. In končno, ni evropskega pisatelja na levi (in ne samo evropskega), ki bi s tolikšno prepričljivostjo in dostojanstvom branil samo književnost in umetnost nasploh, kakor je to počel Krleža: *Podravski motivi*, *Antibarbarus*, *Ljubljanski referat* — o vsem tem je tekla beseda že ob drugih priložnostih.

Ko sem se s Krležo pogovarjal o njegovem delu, sem navadno govoril o tem, kar mi je bilo pri njem najbolj všeč. Njegova predirljivost je po tem sodila, kaj mi je bilo manj pri srcu. Mogoče je prav po zaslugi takšnega odnosa tudi prišlo do teh *Pogovorov s Krležo*.

Krleža je sam sebi venomer postavljaval vprašanje: koliko je vse to skupaj vredno? Na trenutke se mu je zdelo, da je vredno dosti (takrat je bil videti prepričan vase), na trenutke pa zelo malo, kakor se dogaja vsakemu resničnemu pisatelju. Pravi pisatelji umirajo s takšnimi dilemami.

(Zagreb, januar 1982)

POSLEDNJI POGOVOR S KRLEŽO

30. XI. 1981

Krleževo zdravje se je začelo novembra hitro slabšati. Nastopila je prva kriza, v časopisih je bil objavljen celo bilten o njegovem zdravstvenem stanju, kar ga je razjezilo. Zahteval je, naj takšnih biltenov več ne objavljajo. Potem se je malo popravil, vendar ne za dolgo.

Moji obiski so se v tem obdobju zredčili, postali so kratki in bežni, pogovori pa skoraj nemogoči. Teško sem prenašal takšna snidenja. Bal sem se, da ga motim, da ga preobremenjujem, nisem vedel, kaj naj mu rečem. S slikarjem Josipom Vaništo, ki je bil pogosto ob Krleži, sem si menjaval informacije.

Občasno sem Krleži pisal, odnašal sem ta pisma na Gvozd in jih tam oddal, zdaj dr. Vranešiću zdaj Ivki Švagelj, pomočnici, ali pa Josipu Živkoviću, Krleževemu šoferju. Ivka mi je sporočila, da me je Krleža iskal prek Josipa, hotel me je videti, vendar me po telefonu niso mogli dobiti, bil sem na potovanju. Zato sem se odločil, da ga takoj obiščem, saj sem slutil, da bi bilo lahko to poslednjikrat.

30. november 1981, dobro se spominjam vsake podrobnosti. Hladno in jasno jutro, pravi mraz, praznični dan; mnogi so odpotovali, ulice so skoraj prazne, malo znanih obrazov. Pesnik Nikola Miličević, ki sem ga srečal na poti, me je pospremil do Sofijine ceste, od koder peljejo skozi vrt stopnice na Gvozd 23. To srečanje mi je pomagalo, da po poti nisem mislil na snidenje, ki me je čakalo.

Josip mi je odprl hišna vrata. Z Ivko sem se to jutro pogovarjal po telefonu in se dogovoril: Krleža je rekel, da vseeno pridite, čeprav se ne počuti dobro. Medtem se mu je stanje namreč še poslabšalo. Čakal sem dvajset minut, dokler mi ni dežurna sestra (mislim, da ji je bilo ime Marija, ena štirih bolničark, ki so zadnje dni bdele nad Krležo) rekla, da lahko stopim v njegovo sobo.

Čakam. Vidim, da je po sredi nekaj nenavadnega.

»Gospodu je danes zelo slabo, ostati mora v kopalnici, vstopite«, nekaj podobnega mi je rekla sestra. »V kopalnici?« Vem, kako se je Krleža izogibal intimnosti.

Stopil sem v kopalnico. Krleža je sedel na majhnem stolu. Najprej sem ga videl s hrbtna. Stopil sem k njemu, segla sva si v roke, roko mi je dal brez stiska.

Sestri je rekel, naj še meni prinese stol. Sedel sem mu nasproti, še sam ne vem, kako. Videl sem, da je shujšal, koža se mu je povescila pod vratom, glava se spustila med ramena, ves je bil žolto bled. Težko in hitro je dihal.

Ne gledam, usmerjam svoj pogled samo na njegove roke (Krleža je imel lepe, aristokratske in negovane roke), ki so še najbolj ohranile svoj videz. Ne spomnim se, kaj sem mu najprej rekel, bil sem zbečan.

Krleža se je po navadi odzval tuji zbežanosti. Začel me je zmerjati: »Kje ste vse te dni, kaj je z vami?« Opravičeval sem se, da ga nisem hotel motiti, pa je samo odmahnil z roko. »Ko bi se 365 dni v letu dogovarjal, ne bi mogla izbrati neprimernejšega trenutka, da se vidiva. Pravkar so ugotovili, da mi *ulkus* krvavi. Kri se mi razliva po drobovju. Zadnje dni me je vedno peklo, takoj ko sem dal kaj v usta. Zdaj vem, od česa.« Poklical je sestro, naj mu da malo čaja, srknil požirek in ga nervozno vrnil: »Ni dobro«. Nič mu ni dobro.

»Pripovedujte kaj.« To je bil njegov običajni stavek. Kaj naj pripovedujem v takem trenutku? Začnem precej nerodno zgodbo o tem, kako se je prav tedaj, ko je bila s švicarskim založnikom *L'Age D'Homme* podpisana pogodba za prevod *Izleta v Rusijo*, javil *Gallimard*, ki si želi pravice za isto knjigo. Zamislite si, koliko časa sta potrebovala, prav zdaj pa sta se oba hkrati odločila.«

Ne vem, ali me posluša. Zaprl je oči. Zadnje čase je to vse bolj pogosto počel. Potem me pogleda in omeni Marka Ristića: sem se mogoče te dni kaj pogovarjal z Markom Ristićem? Te dni se nisem, ampak ju bom danes poklical. (Ristićeva je Krleža poklical, ko je umirala Bela, želel si je, da bi prišla v Zagreb, tako kot nekdanj, ko so še prijateljevali, vendar Markovo zdravje prav tako ni bilo dobro. Nista mogla.)

Spet težko diha. Krožim s pogledom naokoli po zidovih velike, starinske kopalnice z nenavadnim ogledalom, mizico pod njim in ne vem več s čim še. Čutim, da moram nekaj reči: »Vas boli, Krleža?« Nič pametnejšega mi ni prišlo na misel.

»Prišel sem na ničlo. Popolnoma sem iztrošen. Na ničli sem.«

Spet molčiva.

»Pripovedujte, pripovedujte naprej, kaj je novega?« Tako me je po navadi spodbujal, naj pripovedujem.

»Kaj bi bilo lahko novega v našem malem mestu, vse veste, vse se bolj ali manj ponavlja.«

»Ste videli tisti idiotski bilten o mojem tako imenovanem zdravstvenem stanju.« Za trenutek se je malo zbral, oči so mu postale svetlejšje. »Grobница je končana.« O grobnici, Belini in njegovi, ki jo je hotel za vsako ceno postaviti še za živega, sva se dolgo pogovarjala ob prejšnjem obisku. Pravim mu, da sem videl tako načrt arhitekta Nikšiča kot fotografijo in tudi Vaništovo risbo. Spominja na dolg, na tla položen bogomilski nagrobnik. (Tako je hotel Krleža: simboli naše hereze, o katerih je romantično pisal.)

Spet je zaprl oči. Pripravljam se, da bi odšel, vstanem, rečem malo glasneje: »Na svidenje, Krleža«. Zgane se in doda z ostrejšim glasom: »Ne bodite hinavski. Nič na svidenje, to je z bogom.«

»Vseeno, vseeno na svidenje, Krleža.« Zelo blago mi odgovarja: »Pozdravite svoje«. In na koncu doda: »Na svidenje na nebu. Na ne-bu«.

Ta »na nebu« je izgovoril zelo ironično, bolj vedro (mogoče se mi zdaj tako zdi) kot vse drugo prej. Medtem ko sem šel ven, sem postal, ga še enkrat pogledal s hrbtna, kako sedi: zmanjššan, nekako zvit, glava mu je omahnila naprej.

Sestra je tu, takoj za vrati. Pravi mi, da je Krleži danes zelo slabo, nervozen je. Na hitro se poslovim od nje, pa od Ivke in Josipa. Počasi se spuščam po dvoriščnih stopnicah na Tuškanec.

Tu bom končal. Krleža ni prenašal »manifestacij sentimentalnosti«. Tudi jaz jih nimam rad.

To je bil njegov poslednji dan na Gvozdu.

Naslednjega dne so ga odpeljali v bolnišnico.

* * *

Še enkrat sem videl Krležo, 23. decembra. Poslal mi je pozdrave po Vaništi, ko se je zadnjikrat pogovarjal z njim v Vinogradski bolnišnici. Odločil sem se, da grem spet k njemu, čeprav je bil v kritičnem stanju. Tega dne je bil drugič objavljen zdravstveni bilten, hujši od prvega: »Kritično«.

Krleža je že nekaj dni v agoniji. Noben pogovor ni več možen.

Doktor Ivo Padovan me je odpeljal do njegove sobe in rekel dežurnemu zdravniku, naj me pelje noter, da bi lahko (poslednjikrat) videl Krležo. Bilo mi je žal, da sem stopil noter.

Nekaj sester ga je pravkar dvigovalo, popolnoma onemoglega. Zakrivajo ga, medtem ko delajo. Vidim samo del glave, s strani. Rečem zdravniku, da bi rad videl njegov obraz. Stopim bliže.

Ni tako bled kot pri prejšnjem srečanju, najbrž zato, ker so mu dali transfuzijo. Zelo težko diha; hropenje polagoma pojema, pa se spet okrepi; ne občuje z zunanjim svetom, a ne vem, kaj občuti v sebi. Sploh kaj občuti? Dela gibe, kot da bi se hotel upreti, ker tako ravnajo z njegovim telesom, ga dvigajo, obračajo. Prepoznam nekatere običajne geste, tiste, ki so spremljale njegovo govorjenje. Ne govori več, samo te geste so še ostale. Usta odprta, zobovje vzeto ven, zato deluje neobičajno, jezik zavrt in bel, kakor da mu nekako pada iz ust. Izraz obraza izdaja, trpi. (Prav ta izraz

sem že nekajkrat videl, samo ne tako krčevit, odkar je začel uporabljati bergle).

Pred nami ni več tisti Krleža, ki smo ga poznali.

Na usta mu dajejo kisikovo masko. Dihati začne hlastno, a povsem mehanično. Masko je iz neke prozorne plastične snovi, tako da je del obraza pod njo videti še bolj izmaličen. Nos se je podaljšal. Roke visijo s strani, šele zdaj vidim, kako so se tudi roke spremenile.

Naokoli so nekakšne steklenice s cevkami, instrumenti, ovoji. Na misel mi pride njegova pesem o Matoševi smrti s kanilo. Prav na tem oddelku so pred nekaj leti vstavili kanilo mojemu očetu. Vse to se mi vrača v spomin in meša med sabo.

Kot kaže, me je ena od sester prepoznala in zdaj razmika druge, da bi bolje videl. Za trenutek obstanem, gledam z večjo pozornostjo. Hudo mi je, vendar mi uspe, da se obvladam in ne zajokam. Ven grem, komaj najdem izhod. Zahvalim se prijaznemu mlademu zdravniku (patetično in konvencionalno, sam ne vem, kako).

Tu, na hodniku je profesor Padovan. Skupaj odideva. Pogovarjava se o Krleževem stanju. Pripoveduje mi, kako je zdravniški konzilij presenečen nad odpornostjo njegovega organizma; niso pričakovali, da bo preživel prejšnjo noč, on se pa še drži. Stisnilo me je v grlu, vendar vem, da bo najhuje šele zvečer, ko se bodo vse te podobe začele zbirati in v spominu luščiti druge od druge. Neprenehoma vidim Krležo, kako komaj diha, se duši, hlipa po zraku, tako nemočen, osiromašen.

Niso mu vzeli posmrtno maske, ker se je preveč spremenil. Josip Vaništa je po spominu naredil risbo iz bolnišnice. Opisoval mi je, kakšna je soba, kje v njej stoji Krleževa postelja, kjer leži s pogledom uprtim v zid, na zidu serigrafija, ki ga prav gotovo ne zanima. Ničesar od vsega tega nisem opazil, ne zida ne sobe ne serigrafije. Videl sem samo Krležo, kako umira.

Medtem ko premišljam o tem, mi silijo pred oči opisi smrti v njegovih novelah: smrti Franja Kadaverja, Toma Bakrana, Rikarda Harlekinija, starega Warterja, Rafaela Kukca, Florijana Kranjčeca ali starega Emeričkega v *Zastavah*. (Kako se celo ob takšnih priložnostih ne moremo izogniti literaturi!) »Moji mrtvi«, je govoril Krleža o Djuki Cvijiću, Gutu Cesarcu, Šinku in še o nekaterih prijateljih. Če sodimo po *Dnevniku*, se mu je smrt pogosto pojavljala ponoči, v sanjah.

Spominjam se, kako je razlagal Andrićevo ali Titovo ohranjanje pri življenju, in si želel, da ga ne bi zadela podobna usoda. Zdravniki so z veliko požrtvovalnostjo storili vse, kar so mogli, da bi ga ohranili pri življenju, vse, česar si ni želel, dokler je bil živ: dva različna pogleda na smrt, eden bolj tehnološki, drugi morda filozofski...

Tu ni primerno mesto za razpravljanje o tem, hotel sem samo ohraniti pričevanje o Krleževi želji in o tem, kako se niti naše poslednje želje navadno ne uresničijo.

* * *

Krleža je umrl devetindvajsetega decembra zjutraj. Pokopan je bil šele četrtega januarja. Smrt in pogreb sta ločili dve koledarski leti, 1981 in 1982. *Dan žalosti* (30. XII.) je bil razglašen samo na Hrvaškem. (Zakaj samo na Hrvaškem? Za nekatere ljudi manjšega pomena je bilo to storjeno v vsej državi).

Po *dnevu žalosti* se je zvrstilo nekaj dni novoletnega praznovanja po naše, z veliko hrupa, jedače in pijače, »razgrajanja in žretja«, bi rekel Krleža. Lahko si zamišljamo, kako bi vse to komentiral, po svoje, ironično in neusmiljeno. Čez praznike je bil rajni najverjetneje zamrznjen.

Cetrtega januarja zjutraj je krsta postavljena na mrtvaški oder v prostorih Jugoslovanske akademije znanosti in umetnosti. Mimo njega hodi dolga, tiha vrsta, menjavajo se častne straže. In končno, popoldne istega dne, pokop na Mirogoju. Nad odprtim grobom govori različne teže, po časopisih nekrologi (med njimi tudi moj, na nekaterih mestih skrajšan, v našem zagrebškem *Vjesniku*); izhajajo spomini na Krležo ali pa različni pogovori z njim . . .

Na pogrebu je bilo veliko ljudi, vendar ne preveč. To ni bil véliki nacionalni spreved kakor, denimo, Hugojev, o katerem so govorili še desetletja in so nanj prišli vsi, da bi pospremili pesnika na zadnji poti. Mogoče niti ni bilo treba, da bi bilo tako. Pa tudi hladno je bilo.

Za krsto ni sorodstva. Prve stopajo politične osebnosti. Vojaške časti: topovi in tri salve, čast, ki se je nedisciplinirani gojenec Ludoviceuma ni mogel nadejati. Vse to prenaša televizija.

Opaziti je bilo, da je zelo malo ljudi zajokalo, samo sem in tja kakšna ženska. Bilo je veliko radovednežev. Pred mano je stopal par, povsem odsoten in neprimeren temu dogodku, človeka, kakršne je Krleža opisoval že v davnih dneh; govorila sta o tem, kako je bilo na pogrebu nekega nekdanjega člana CK (zamenjanega leta 1971—1972) več ljudi. Mogoče jih je res bilo.

Ko bi bil Krleža zapustil eno samo vrstico, bi se lahko zgodilo, da ceremonije sploh ne bi bilo. Ko bi bil hotel v tem trenutku ostati zvest temu, kako se je vedel do takih priložnosti, bi mu zameril, ker ni zapustil takšne vrstice. Vem, da zdaj nimam pravice do tega. Toda Krleže ne smemo posvečevati.

* * *

In samo še droben zapis za literarno zgodovino ali morda samo za zgodovino, nauk iz ljudstva, ki ga kritik nravi ne bi smel zamolčati.

Dan ali dva za Krležo je v Rimu umrl kardinal dr. Franjo Šeper. Njegovi posmrtni ostanki so ležali na mrtvaškem odru 5. januarja popoldne v zagrebški katedrali. Dosti več ljudi je šlo mimo kardinalovega odra kakor dan popreje mimo Krleževoga. Gledal sem jih, kako vrvijo z vseh strani celo popoldne okoli Kaptola. Temu se ni treba čuditi: religija je fenomen ljudstva Krleža pa ni bil ljudski pisec. In vendar.

Rumeno-bela vatikanska zastava vihra na katedrali kardinalu, ki se je opredelil za ekumenizem. Krleževa krsta je prekrita z rdečo zastavo Internationale. Komu se bo zdelo, da manjka hrvaška, morda tudi jugoslovanska.

Zastave.

Te dni je umrlo nekaj pomembnih ljudi hrvaške kulture: kipar Franjo Kršinić, Nikola Šop, krščanski in kozmični pesnik.

Šopovo poezijo sem spremljal in imel rad. Njegov pogrebni spreved, dan ali dva po Krleževem, je bil povsem siromaški, v najlepšem smislu te besede.

Sic transit . . ., je govoril Miroslav Krleža.

Prev. Jaša Zlobec